

своеобразие (ручки на баночных сосудах, орнамент), свидетельствующее, вероятно, о существовании на левобережье Десны локального варианта абашевской культуры.

Опубликованные авторами находки предположительно могут быть датированы временем около середины II тысячелетия до н. э. Они представляют значительный интерес для уточнения территории распространения абашевской культуры.

Б. Д. МИХАЙЛОВ

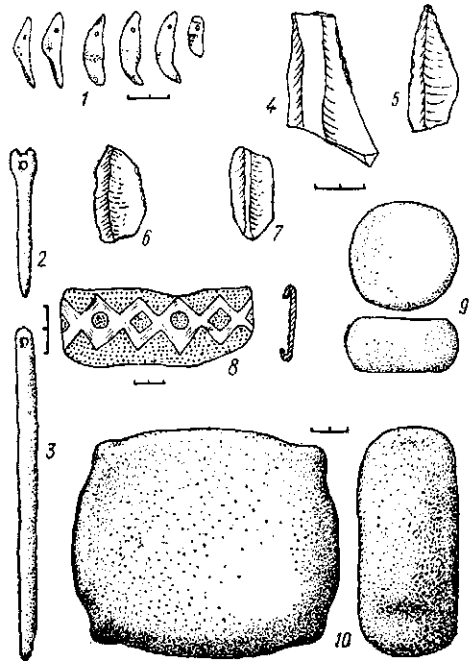
(Мелітополь)

Курган эпохи бронзы у м. Приморське

На південній околиці м. Приморське Запорізької області, на високому березі р. Обіточій було проведено розкопки кургану епохи бронзи. Місце, де він розташований, найвище (територія радгоспу-технікуму), і внаслідок того, що насип з північно-західного боку завалився під обрив, його форма видовжена. Висота насипу — 4,5 м, діаметр — до 30 м. Він складався з різномірних шарів і добре відокремлювався від похованого ґрунту. Розкопки проводилися на всій площі. Було виявлено шість поховань епохи бронзи, в тому числі три ямних, два катакомбних та одне невизначене (човноподібне). Концентрувалися вони у північній та північно-західній частині кургану.

Поховання № 1 (давньоямне) містилося у північно-західній частині насипу. Могильна пляма, виявлена на поверхні похованого ґрунту, ледве простежувалася. Яма, розмірами 1,40×1,15 м та глибиною 0,50 м була заповнена чорноземом з глиною. Заокруглені кути надавали їй вигляду неправильного овала. Орієнтація ями — південь — північ. Кістяк лежав на спині, головою на південь і обличчям повернутий на схід. Ноги дуже зігнуті руки складені спереду. На рівні плечей знайдено відщеп сіро-жовтого кременя, зазублений з краю (рис., 4). Він характерний для енеолітичного часу. Біля ніг виявлені три однотипні ножеподібні пластинки, також типові для енеолітичної епохи (рис., 5, 6, 7)¹. Череп похованого та ноги густо посипані червоною вохрою. На дії ями знайдені залишки очеретяної підстилки.

Поховання № 2 (ямне) розташоване у північно-західній частині кургану за 1,5 м від основного поховання № 1. Довжина ями, витягнутої на північний схід, — 1,85 м, ширина — 1,30 м, глибина від рівня похованого ґрунту — 0,40 м. Кути трохи заокруглені, стінки мали сліди від ударів вузьким знаряддям. Яма засипана чорноземом та суглинком. Кістяк випростаний на спині, підігнуті ноги впали в різні сторони, зігнуті у ліктях руки сягали таза. Орієнтація північно-східна. Помер-

Знахідки з кургану в м. Приморське:

1 — підвіски з ікл вовка або собаки; 2 — кістяна шпилька; 3 — кістяна голка з вушком; 4 — відщеп ножеподібної пластини; 5, 6, 7 — відщепи ножеподібних пластин; 8 — мідна обойма від ремня; 9 — розтираль; 10 — пісковиковий камінь з протомами.

лий був густо посипаний червоною вохрою. Поховального інвентаря немає.

Поховання № 3 (ямне) розкопане там же на північ від попереднього. Розміри ями — $1,70 \times 1,30$ м, похований ґрунт простежено на глибині 0,40 м. Яма витягнута на північ і має заокруглені кути. Заповнення її — чорнозем та суглинок. Похований лежав на спині, головою на північ, повернутий обличчям на захід, з підігнутими ногами, які упали в різні сторони. Руки зігнуті у ліктях і покладені ближче до таза. Інвентаря не було.

Поховання № 4 (невизначене) містилося у північній частині кургану. Поблизу виявлено невеликий рів, витягнутий зі сходу на захід і заглиболений у материк на 0,40 м, ширина його — 6,80 м, довжина — 6 м. Розміри поховальної ями — $1,85 \times 1,10$ м, глибина — 1,20 м. Орієнтована вона зі сходу на захід. Кути дуже заокруглені як і стінки, що мають форму, близьку до човноподібної. Яма була заповнена чорноземом з незначним вклученням суглинку. Кістяка не виявлено, лише на дні трапились дві черепашки іпію.

Поховання № 5 (катакомбне) виявлено в тій же частині насипу. Коштури ями виявлені на глибині 0,80 м від поверхні кургану. Чітко простежувалася стратиграфія підсипки кургану, що складалася з різнорідного ґрунту. Вхід у катакомбу мав східець шириною 0,80 м, довжиною 1,10 м.

Могильна катакомба овальної форми, розмірами $2,10 \times 1,40$ м. Оскільки довжина біля основи могили (2,05 м) і ширина (1,35 м) були дещо меншими, ніж у верхній частині, конструкція катакомби нагадувала зрізану призму. На стінках є сліди від широкого знаряддя. Орієнтація могили — з північного заходу на південний схід. Вміст її являв собою сухий однорідний ґрунт — похований чорнозем, що свідчить про літній сезон поховання померлих.

У катакомбі знайдено чотири, певно, різночасні поховання. Два кістяки орієнтовані головою на північний схід. Один з похованих випростаний на спині, з підігнутими ногами та витягнутими вздовж тулуба руками, що були ледь зігнуті у ліктях. Голова повернута на південь. Другий лежав біля південної стінки могили на боці, скорчений, з руками, зігнутими у ліктях, обличчям на північний схід. Між цими дуже пофарбованими червоною вохрою кістяками, трапився округлої форми розтирач з зеленого каменя (рис., 9).

Третій кістяк лежав скорчений біля східної стіни, руки зігнуті у ліктях, голова повернута обличчям до північного сходу. На шії похованого лежали шість підвісок з ікл вовка або собаки (рис., 1) та кістяна голка з вушком довжиною 7,5 см, яка використовувалась, певно, для скріплення одягу (рис., 3). Зліва від похованого знайдено оброблений пісковиковий камінь прямокутної форми (рис., 10). Площини стінок останнього являють собою чотириголове антропоморфне зображення, виконане у манері відомих надгробних стел ямно-катакомбного часу². Камінь з двох боків має сліди від ударів і, можливо, використовувався як розтирач або ковадло³. Він дещо нагадує хрестоподібні жертovníки з поселення трипільської культури поблизу с. Володимирівка на Кіровоградщині, знайдені в житлах разом з великою кількістю жіночих статуєток⁴.

Четвертого похованого було, мабуть, покладено в яму останнім, оскільки кістяк його містився над усіма попередніми. Він лежав на спині, головою на південний схід, з підігнутими ногами, що впали в різні боки. Руки злегка зігнуті у ліктях і наближені до таза. Кістяк пофарбовано червоною вохрою, особливо голову і тулуб. На поясі у похованого (на хребцях) лежала мідна обойма від ремня, орнаментована неправильними ромбами з вписаними в них колами та меншими ромбами (рис., 8), площа яких пробита гострим металевим

знаряддям з внутрішнього боку. Цей візерунок має вигляд пунктиру.

Обойма являє собою мідну пластинку довжиною 10 см та шириною 4 см, виконану з листової міді. Краями, загнутими всередину, пластинка прикріплювалася до ремня, який частково зберігся. Подібні обойми відомі у Північному Приазов'ї на р. Молочній⁵ і належать до катакомбного часу. Можливо, описаний орнамент якоюсь мірою знаходить свій прототип у петрогліфах Кам'яної Могили⁶.

Поховання № 6 (катакомбне) містилося у північній частині кургану на глибині 1 м від його поверхні. Орієнтація його північно-східна. Обриси вхідної ями добре визначені, тому що її заповнював гумус із суглинком. Вона мала форму прямокутника (1,85×1,20 м) і була заглиблена у материк на 1,25 м. На стінках вхідної ями наявні сліди ударів тупим знаряддям. Подекуди стінки обсипалися ще під час підготовки могильного комплексу. Поверхня дна знижується до вхідного отвору, розташованого у південно-західній стіні і замазаного суглинком.

Вхід у катакомбу мав овальну форму (0,5×0,6 м), в основі був валик з суглинку заввишки 0,18 см, завширшки 0,30 см. Глибина поховальної камери від поверхні дна вхідної ями — 80 см. Висота її північної стінки — 1,55 м, а протилежної — 0,90 м. Ширина ями біля основи — 1,85 м, довжина — 2,70 м.

При вході у катакомбу знайдено залишки деревини від якогось предмета, що був засипаний разом з кістяком сухим гумусом. Кістяк лежав біля південної стіни випростаний на спині і орієнтований на південний схід. Підігнуті ноги впали у різні боки, витягнуті вздовж тулуба руки сягали до стегон.

Кістяк дуже пофарбований вохрою, особливо тулуб. Поряд, на рівні таза, виявлено велику кількість вохри. У ногах похованого було знайдено молоточкоподібну шпильку (рис., 2), головка якої у вигляді диска мала отвір та жолобок до її основи. Довжина — 9 см, товщина — 0,5 см. Прямі аналогії цій шпильці у Північному Приазов'ї та південноросійських степах невідомі⁷.

Відсутність інших знахідок у похованні пояснюється тим, що воно пограбоване ще в давнину. Грабіжницький хід було прорито в стелі катакомби поруч з північною стіною і спереду від вхідного отвору. В зв'язку з цим сухий гумус виявився відгорнутим до північної стінки, а кістки похованого були покриті залишками гумуса, а також суглинком з обваленого склепіння катакомби.

Описані пам'ятки ямної групи, безсумнівно, значно різняться за хронологією. Поховання з крем'яним інвентарем енеолітичного типу підтверджує наявність курганів над похованнями енеолітичного віку, як на це вказували В. М. Даниленко та інші дослідники⁸.

Решта давньоямних поховань звичайні. Мабуть, різночасні катакомби, що мають значні відмінності в характері поховальних споруд, пов'язані з моногамною родиною епохи раннього металу⁹.

Серед інвентаря особливу увагу привертає згаданий брус прямокутної форми з протомами (можливо, антропоморфними). Ця знахідка унікальна, але її функціональне призначення поки що не з'ясоване. Не виключено, що вона належала до предметів культу (наприклад, використовувалась як жертковий столик).

Досліджені в кургані поховання датуються досить давнім часом — з середини III тисячоліття до XVIII—XVII ст. до н. е., коли у приазовських степах на зміну давньоямній стнокультурній області прийшла катакомбна¹⁰.

¹ М. Макаренко. Маріупільський могильник. К., 1933, с. 59, рис. 7; с. 63—65, рис. 18—24; с. 66, рис. 21, 71.

² А. А. Формозов. Очерки по первобытному искусству. М., 1969, с. 172.

³ О. Ф. Лагодівська, О. Г. Шапошникова, М. Л. Макаревич. Михайлівське поселення. К., 1966, с. 134, рис. 37.

⁴ Т. С. Пассек. Периодизация трипольских поселений.— МИА, № 10. М.—Л., 1949, с. 83—98.

⁵ М. І. Вязьмітіна, В. А. Ідлінська, Є. Ф. Покровська, О. В. Тереножкін, Г. Т. Ковпаненко. Кургани біля с. Ново-Пилиївки і радгоспу «Акермень».— АП, т. VIII, К., 1960, с. 70, рис. 66, 7—8.

⁶ М. Я. Рудинський. Кам'яна Могила. К., 1961, с. 58, рис. 35.

⁷ К. Ф. Смирнов. Кургани біля м. Великого Токмака.— АП, т. VIII, К., 1960, с. 167—168, рис. 127, 1; Т. Б. Попова. Племена катакомбной культуры. М., 1955, с. 119—126, рис. 28—29, табл. V; Б. А. Латынин. Молоточковидные булавки, их культура, атрибуция и датировка.— Археологический сборник Государственного Эрмитажа, вып. 9. Л., 1967.

⁸ В. Н. Даниленко. О ранних звеньях развития восточноевропейских культур шнуровой керамики.— КСИА АН УССР, вып. 4. К., 1955, с. 126—128; Д. Я. Телегін. Енеолітичні стели — пам'ятки нижньомихайлівського типу.— Археологія, вип. 4, К., 1971, с. 3—17.

⁹ В. М. Даниленко. Фрідріх Енгельс як етноісторик.— Археологія, вип. 3. К., 1971, с. 9.

¹⁰ О. Шапошникова. Катакомбная культурно-историческая область.— Estratoda «Origini», III, Roma, 1969.

Б. Д. МИХАЙЛОВ

(Мелитополь)

Курган эпохи бронзы в г. Приморске

Резюме

Раскопанный автором курган в г. Приморске Запорожской области представляет значительный интерес, так как дает новые материалы о племенах медно-бронзового нека. Особое внимание привлекает ямное погребение с кремневым инвентарем эполеолитического облика, а также находка каменного бруса с протомами, близкими к антропоморфным. Последний использовался, по-видимому, как культовый предмет.

Исследованный курган относится, очевидно, к периоду от середины III тысячелетия до XVIII—XVII вв. до н. э.

Н. О. ОНАЙКО

(Москва)

Розкопки Торіка

У 1971 р. Новоросійсько-Геленджикська експедиція вперше виявила у Геленджикській бухті античне поселення й провела на цьому охоронно-розвідувальні роботи. Поселення розташоване на західному березі цієї бухти (східний берег Тонкого мису), у гирлі невеликої річки. На його поверхні простежувались валоподібні насипи. На одному з них, на самому березі моря, під час війни була вирита велика й глибока яма, вона врізалась у стародавню кам'яну стіну, що виступала в обриві берега. На решті території поселення були сліди інших сучасних перекопів (рис. 1). Під час наступних трирічних польових сезонів це поселення було розкопане повністю. Від нього залишились руїни одного великого кам'яного будинку, окремі приміщення якого перебудовувались двічі, очевидно, внаслідок катастроф. На жаль, збереглась лише південно-західна його половина, а північно-східна зруйнована абразією берега моря (рис. 2). Будинок було споруджено на материковій глині у скелі. Під час закладення стін стародавня поверхня не вирівнювалась, тому підлоги тих самих стін нерідко опущені на різну глибину. Складені вони з дуже нетривкого місцевого мергелю різної величини і змуровані на порівняно тонкому глинистому розчині. Зрідка трапляється пісковик. Найбільше каміння, звичайно, йшло на мурування панцира, дрібне — на внутрішню забутовку стін. У їх основі закладались великі блоки. Зов-